

Соколова Ганна,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації
absokolova@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9913-1814

Килівник Вікторія,

аспірант
yikakilivnik24@gmail.com

Sokolova Hanna,

doctor of psychological sciences, associate professor,
professor of the department of defectology and physical rehabilitation

Viktoriia Kylivnyk,

postgraduate

ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
м. Одеса, Україна 65000

ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ НА ЗАНЯТТЯХ З ДІТЬМИ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

USE OF NONVERBAL MEANS OF COMMUNICATION IN EDUCATION WITH CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Анотація. У статті розглядається питання вивчення використання невербальних засобів комунікації на заняттях з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку. Теоретичне вивчення спеціальної психолого-педагогічної літератури дозволило зробити висновок, що питання формування та застосування невербальних засобів в процесі розвитку мовленнєвої діяльності дітей даної нозології залишається недостатньо висвітленим.

Подано основні напрямки корекційно-розвиткової роботи з формування правильного розуміння як вербальних, так і невербальних засобів комунікації. Розкрито значення невербальних засобів в роботі з розвитку мовлення молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

У висновках статті зазначено, що правильно побудована корекційна робота з використанням невербальних засобів комунікації є одним з перспективних шляхів активізації мовленнєвої діяльності та успішної соціалізації дітей.

Ключові слова: діти з порушеннями інтелектуального розвитку, невербальні засоби комунікації, розвиток мовлення, корекційна робота.

Abstract. The article considers the issue of studying the use of non-verbal means of communication in classes with children with intellectual disabilities. The theoretical study of special psychological and pedagogical literature made it possible to conclude that the issue of the

formation and use of non-verbal means in the development of speech activities of children in this nosology remains insufficiently illuminated.

The main directions of corrective and development work on formation of correct understanding of both verbal and non-verbal means of communication are presented. The importance of non-verbal means in the work on the development of broadcasting of junior schoolchildren with violations of intellectual development is disclosed.

The conclusions of the article indicate that correctly constructed corrective work using non-verbal means of communication is one of the promising ways to intensify speech activities and successfully socialize children. The prospects for further scientific research are to develop non-verbal communication programs for children with intellectual disabilities.

Keywords: *children with intellectual disabilities, non-verbal communication, speech development, correction work.*

Актуальність дослідження. У сучасному освітньому просторі головною метою освіти дітей з особливими потребами є всебічний розвиток особистості та оволодіння життєвими компетентностями, необхідними для інтеграції у суспільство. Одним з головних показників соціалізації дітей у соціокультурний простір є оволодіння комунікативною компетентністю. Комунікація має велике значення для дітей з особливими освітніми потребами, зокрема, з порушеннями інтелектуального розвитку. Саме у процесі комунікації та взаємодії з оточуючим світом відбувається формування психічної діяльності та становлення особистості. Як відомо, засоби комунікації розподіляються на дві категорії – вербальні та невербальні. До першої категорії належить слово, до другої – пози, жести, міміка, інтонація, погляди, картинки, символи тощо. Невербальні засоби комунікації супроводжують, доповнюють, а іноді і замінюють мовленнєві висловлювання суб'єктів взаємодії. Це пояснюється тим, що ці засоби надають різні види невербальної інформації (емоційної, соціальної, психологічної, індивідуальної, просторової) через сенсорні системи. Особливо це має значення у випадках, коли отримати інформацію за допомогою засобу слова стає складно.

Мовлення дітей з порушеннями інтелекту має певні особливості, що зумовлені специфікою психофізичного розвитку в цілому. Серед дітей з порушеннями інтелектуального розвитку виділяють тих, у яких мовлення зовсім відсутнє, і тих, у яких розуміння оточуючих є досить низьким і не дозволяє повноцінно використовувати слово, як засіб комунікації [1]. Це призводить до

труднощів пізнання дітьми навколишнього середовища та ускладнень при організації процесу розвитку пізнавальної та мовленнєвої діяльності. Це, в свою чергу, спонукає нас до пошуків таких засобів комунікації, які будуть не тільки доступні для даної категорії дітей, а й ефективними в корекційній роботі. Таким чином, актуальність проблеми дослідження засобів невербальної комунікації виходить з практичної необхідності їх використання в роботі з розвитку мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вивчення невербальної комунікації бере свої витoki з глибокої давнини – в наукових трактатах античних учених і мислителів. У сучасному науковому просторі питання даного виду комунікації приділяється увага в таких областях, як лінгвістика, психологія, педагогіка, філософія, тощо.

В результаті дослідження вітчизняних літературних джерел було виявлено, що невербальні засоби спілкування протиставляють вербальним засобам, оминаючи, таким чином, невербальні засоби комунікації як самостійне явище, характеризуючи їх як такі, що не відносяться до «слова». Проте, у психолого-педагогічній літературі питання невербальної комунікації розглядається у таких напрямках, як: ефективний та результативний засіб оптимізації соціальної та перцептивної сфери особистості, що впливає на розвиток психічних процесів, спрямовує увагу на спілкування за допомогою рухів тіла, жестів, дистанцій, пауз (В. Зайчук, Г. Ковальов, О. Леонтьєв, С. Максименко, Ю. Некрасова, Л. Петровська); як спосіб та засіб передачі певної інформації (В. Лабунська, М. Лисіна, І. Смірнова); розробка і характеристика технік невербальної взаємодії, які включають методичні вказівки щодо використання відповідних засобів комунікації (Л. Божович, В. Лабунська). Науковці відзначають, коли здатність до використання вербальної комунікації обмежена, тоді невербальна комунікація відіграє особливу роль.

В процесі розвитку та становлення особистості невербальні засоби спілкування відіграють одну й ту саму роль, як для дітей з типовим розвитком, так і для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

В спеціальній педагогіці та психології вивченню особливостей мовлення дітей зазначеної нозології присвячено дослідження таких вчених, як О. Боряк, О. Гаврилова, Л. Шипіциної, В. Синьова, О. Маллер та ін. Основні напрями корекційної-розвивальної роботи з розвитку мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку висвітлено та обґрунтовано в працях Г. Блеч, Л. Вавіної, А. Ватажиної, О. Віннікової, І. Гладченко, Ю. Галецької, О. Маллер, М. Матвеевої, С. Миронової, О. Мякушко, В. Синьова, М. Супруна, С. Трикоз, О. Хайдарової, О. Чеботарьової. Вивчення значення невербальних засобів спілкування у розвитку міжособистісної взаємодії учнів з порушеннями інтелектуального розвитку розглядали О. Вержиховська, В. Липа, О. Чернякова.

Теоретичний аналіз спеціальної літератури та корекційних програм показав, що в сучасній спеціальній педагогіці та психології питанню застосування невербальних засобів спілкування при роботі з розвитку мовлення з дітьми з порушеннями інтелекту не приділяють достатньої уваги. Визначено деякі завдання з розвитку невербальних засобів спілкування, але не розроблено зміст корекційної роботи по даній темі, відсутні методичні рекомендації.

Таким чином, це сприяло підтвердженню необхідності вивчення питання ефективності невербальних засобів комунікації та їх застосування в процесі розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями.

Мета статті полягає у розкритті значення використання невербальних засобів комунікації в процесі розвитку мовлення дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою ознакою людини, як соціальної істоти, є здатність до спілкування. Учні молодших класів з порушеннями інтелектуального розвитку в значній мірі мають труднощі у спілкуванні. Включення їх у процес комунікативної взаємодії можливо лише при оволодінні відповідними засобами, які у даної категорії дітей або несформовані, або сформовані недостатньо. Ступінь мовленнєвого розвитку, майже завжди, прямо пропорційний ступеню та глибині інтелектуального порушення [1,6]. Так, при легкому ступені інтелектуального порушення можуть

спостерігатися незначні фонетичні та граматичні недоліки мовлення, а при помірному - діти мають тяжкі мовленнєві недорозвинення або взагалі не оволодівають словом. Невербальні засоби комунікації засвоюються раніше, ніж вербальні як у дітей з типовим розвитком, так і у дітей з порушеннями інтелекту. Це пояснюється тим, що таке спілкування виявляється підсвідомо і мимовільно. М. Лисіна відзначала, що передумови мовлення мають невербальну природу, які у процесі розвитку формують емоційно-експресивні основи повноцінної мовленнєвої діяльності [3].

Оскільки, в роботі з учнями даної нозологічної групи засоби вербального спілкування не завжди ефективні, з'являється необхідність використання невербальних засобів. В онтогенезі мовлення дітей з порушеннями інтелекту невербальні засоби відіграють важливу роль. Взаємодія з дорослим за допомогою невербальних засобів спілкування дає дитині можливість висловлювати комунікативний намір, свої побажання та потреби. Вони виступають одним з перспективних шляхів залучення дітей до взаємодії з оточуючими, подолання мовленнєвих бар'єрів у поєднанні з коригуванням власної поведінки.

Визначення напрямків корекційної – розвиткової роботи дитини з інтелектуальними порушеннями відбувається у молодшому шкільному віці. Корекційна робота з розвитку мовлення проводиться у двох напрямках:

- 1) робота над створенням передумов мовленнєвого розвитку;
- 2) робота над розвитком основних функцій мовлення [4].

У зв'язку з недостатнім рівнем сформованості емоційно-вольової сфери дітей з порушеннями інтелектуального розвитку спостерігаються певні ускладнення в розумінні та використанні невербальних засобів комунікації. Тому роботу з розвитку мовлення бажано розпочинати з формування правильного розуміння невербальних засобів шляхом їх використання. Застосування цих засобів логопедом в процесі корекційної роботи підвищує вплив на розвиток емоційних станів у дітей, увагу яким в освітньому процесі приділяють недостатньо.

Роботі з оволодіння невербальним спілкування передує процес вивчення рівня його сформованості, що дозволяє розробити план корекційно-розвиткової роботи відповідно до індивідуальних особливостей дитини з порушеннями інтелектуального розвитку. В ході діагностики ефективними є використання таких методів дослідження, як спостереження за процесом взаємодії учнів, моделювання експериментальних ситуацій, які дають змогу вивчити сприймання та розуміння дітьми невербальних засобів спілкування.

На нашу думку, роботу з розвитку розуміння невербальних засобів комунікації можна розділити на два етапи – пропедевтичний та основний. Сутність першого полягає у налагодженні емоційного контакту між дитиною і логопедом, формуванні правильного тлумачення емоцій, відповідних мімічних рухів, жестів, інтонаційних характеристик голосу.

До завдань пропедевтичного етапу можна віднести розвиток свідомого сприйняття інформації доступними засобами, формування динамічно-мовленнєвої компетентності, що передбачає розвиток не тільки артикуляційного, дихального та голосового апаратів, а й просодичних компонентів мовлення. В свою чергу другий етап – основний – спрямований на співвіднесення дітьми засобів невербальної комунікації та поданої логопедом інформації засобом слова, вироблення навичок розуміння та виконання простих інструкцій дорослого з опорою на невербальні засоби. Важливим завданням цього етапу корекційної роботи є розширення можливостей дітей у висловлюванні власної думки за рахунок невербальних засобів комунікації та активізація мовленнєвої і пізнавальної діяльності.

Вирішення цих завдання в процесі логопедичної роботи сприятиме формуванню позитивної мотивації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку до вербального спілкування. Діти зазначеної нозологічної категорії мають обмежені уявлення щодо міміки. Спостерігається недостатність диференціювання емоційного стану та мімічних сигналів оточуючих, що пов'язане з труднощами використання власних мімічних рухів та проявів емоцій. Тому виникає необхідність використання в логопедичній роботі ігрових

завдань, що спрямовані на розпізнавання емоційних станів, вміння їх проявляти за допомогою мімічних рухів, наприклад: «Жабка» (посміхнутися), «Тигрєня» (оскалити зуби й нахмурити брови), «Хом'ячок» (імітувати жувальні рухи), «Ох!Ах!» (піднімати брови вгору, опускати) тощо. При організації роботи з використанням таких ігор та завдань невід'ємною складовою є використання наочності, що допомагає зробити їх не тільки пізнавальними, а й цікавими та емоційно наповненими.

Працюючи над ознайомленням дітей з жєстами та емоційною інтонацією можна застосовувати наочний матеріал у вигляді сюжетних картинок з зображенням певних дій, що супроводжуються звуками: «Ого-го!» - дивується Оленка, побачивши який величезний гарбуз виріс у бабусі на городі; «Ех...» - сумно зітхає хлопчик, побачивши дірку на штаних; «Ах!» - злякано скрикує дівчинка, розбивши чашку [5]. Окрім того, в процесі занять логопеду необхідно супроводжувати свої інструкції та прохання жєстами. Таким чином, дитина може оволодіти простими жєстами такими як привітання, прощання, прохання, зазивання, відмови тощо.

На заняттях з розвитку мовлення формування правильного розуміння як вербальних, так і невербальних засобів комунікації сприяє поповненню пасивного словника, допомагає донести до оточуючих свої бажання, усвідомити власну поведінку, веде до активного пізнання дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку оточуючого світу та людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання невербальних засобів комунікації в процесі розвитку мовлення дітей з порушеннями інтелекту забезпечує не тільки покращення взаємодії дитини з дорослим, але й дозволяє побудувати невербальну основу для розвитку вербальної комунікації. Правильно побудована корекційна робота з формування розуміння невербальних засобів спілкування та їх використання дасть змогу ефективно здійснювати вплив на розвиток мовленнєвої діяльності дітей, оволодіння ними комунікативною компетентністю, що є необхідною умовою для їх реалізації у соціальному просторі. Тому питання використання

невербальних засобів комунікації в роботі з розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями потребує подальшого вивчення та розробки ефективних шляхів їх застосування в логопедичній роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блеч Г. О. Альтернативні засоби комунікації у роботі з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку / Г.О. Блеч // Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 21 червня 2018 р. – К.: «Наша друкарня», 2018. С. 29-33.
2. Вержиковська О.М. Особливості використання невербальних засобів спілкування при роботі з молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку / О. М. Вержиковська // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). – 2018.- № 11. – С. 48-58.
3. Лисина М. И. Формирование личности ребёнка в общении. — СПб.: «Питер», 2009. – 320 с.
4. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення» для 1-4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти дітей з інтелектуальними порушеннями // О. С. Хайдарова, Г. О. Блеч. – К.: 2018. - <https://lib.iitta.gov.ua/711541/>
5. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення : программно-методичний комплекс / Ю. В. Рібцун. – Тернопіль: Мандрівець, 2014. – 272 с.
6. Шипицына Л.М., Заширинская О.В. Невербальное общение у детей при нормальном и нарушенном интеллекте. Монография. – СПб.: Речь, 2009. – 128с.

REFERENCES

1. Blech H. O. Alternatyvni zasoby komunikatsii u roboti z ditmy z porushenniamy intelektualnoho rozvytku / H.O. Blech // Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: vykyky sohodennia: zbirnyk materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., 21 chervnia 2018 r. – K.: «Nasha drukarnia», 2018. S. 29-33.
2. Verzhikhovska O.M. Specific usage of non-verbal communication when working with junior students with intellectual disabilities / O. M. Verzhikhovska // Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedagogichni nauky). – 2018.- № 11. – S. 48-58.
3. Lisina M. I. Formirovanie lichnosti rebjonka v obshhenii. – SPb.: «Piter», 2009. – 320 s.
4. Prohrama z korektsiino-rozvytkovoi roboty «Rozvytok movlennia» dlia 1-4 klasiv spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity ditei z intelektualnymy porushenniamy // O. S. Khaidarova, H. O. Blech. – K.: 2018. Rezhim dostupu: <https://lib.iitta.gov.ua/711541/>
5. Ribtsun Yu. V. Korektsiina robota z rozvytku movlennia ditei p'iatoho roku zhyttia iz fonetyko-fonematychnym nedorozvytkom movlennia: prohrammno-metodychnyi kompleks / Yu. V. Ribtsun. – Ternopil: Mandrivets, 2014. – 272 s.
6. Shipicyna L.M., Zashhirinskaja O.V. Neverbal'noe obshhenie u detej pri normal'nom i narushennom intellekte. Monografija. – SPb.: Rech', 2009. – 128s.

Матеріал надійшов до редакції 05.11.2021 р.